

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi qarşısında

Müsəlman Şərqində ilk demokratik cumhuriyyətin, məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrə və o illər ərəfəsində -XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır.

Heydər Əliyev

(Əvvəli ötən sayımızda)

1813-cü ildən sonra, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın müstəqil idarə olunmasına başlanıldı. Azərbaycanın bir hissəsində - Şimali Azərbaycanda respublika quruluşu yaradıldı. Cümhuriyyət rəhbərləri tərəfindən dərhal müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğu prosesine qədəm qoyuldu.

Əsrin sonlarında olduğu kimi, əsrin əvvəlinde de Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət Türkiye idi ve Osmanlı İmperiyası özünün üzləşdiyi ciddi problemlərə baxmayaraq, lazım olduğu halda, Azərbaycana hərbi yardım etməyi öz üzərinə götürmüdü. Artıq iyunun əvvəllerində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) xahişi ilə Nuru paşanın başçılıq etdiyi İslam Ordusu Gəncəyə daxil oldu. Türk ordusunun Cənubi Qafqazda irəliləməsindən narazı qalan Gürcüstan hökuməti Azərbaycan Milli Şurasından Gürcüstanı tərk etməyi tələb etdi. Lakin Bakı bolşeviklərin hakimiyyəti altında olduğundan, yeni Azərbaycan hökuməti Gəncəyə köçmək məcburiyyətində qaldı. Burada yarıml il ərzində Müəssislər Məclisi təsis etmek qərara alındı. Hökumətin en prioritet vəzifəsi Bakını erməni bolşevik zorakılığından qurtarmaq və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suvereniliyini təmin etmek idi.

Cümhuriyyət hökumətinin qərarı ilə 1918-ci il iyunun 26-da ilk hərbi hissə - əlahiddə korpusun yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Avqustun 1-de AXC-nin Hərbi Nazırlığı təsis edildi. Həmişə hərb sənətində böyük uğurlara imza atan general Səmed bəy Mehmandarov dekabrın 25-də hərbi nazir, general-leytenant Əlağa Şixlinski nazır müavini təyin edildi. Avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar qəbul olundu, milli orduya səfərbərlik keçirildi. İyunun 27-də Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan olundu. Dövlət quruluğu daha da genişləndirildi.

1918-ci ilin mart ayından etibarən ermənilərin tərətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunub. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli menşibiyətine görə məhv edilmiş, ermənilər evləre od vurmuş, insanları diri-diriy yandırılmışdır. Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və digər bölgələrdə xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu orazilorlarda dinc əhali kütlövi şəkildə qətlə yetirilmiş, kəndlər yanmış, milli mədəniyyət abidələri dağdırılmış məhv edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra ölkə rəhbərliyi 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmiş, Nazirlər Şurası 1918-ci il iyunun 15-də bu faciənin tədqiqi

məqsədilə Fövqələde İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Komissiyanın vəzifəsi Birinci Dünya müharibəsi

Qeyd etmək lazımdır ki, komissiya qısa bir vaxtda çoxlu mətn və 100-dən çox fotoskildən ibarət təhqiqt materialları hazırladı və dünya ictimaiyyətine çatdırmaq üçün konkret işlər gördü. Fövqələde Təhqiqt Komissiyasının 35 cildlik sənədlərinin eksər hissəsi Bakıda tərədilən qırğınırlarla, yeddi cildi isə Şamaxıdakı soyqırımla bağlı idi. Komissiya mart soyqırımı, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, Qubadakı soyqırımı,

zi işgal etməyə başladılar. 26 may 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminin erməni sektorunu rəsmi olaraq Azərbaycan nümayəndələrinə İrevan şəhərinin yeni yaradılan Ermenistana verilməsi xahişi ilə müraciət etmişdilər. Ermeni tərəfinin dövlət müstəqilliyi haqqında akti elan etmək üçün, hətta paytaxtları belə yox idi. Ermenilərin terrorcu qüvvələrinin və quldur birleşmələrinin silahı yerə qoymaqları, yerli əhaliyə qarşı tərədilən qırğınırları dayandı-

dır. O illerdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütefəkkir adamları, ziyanları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsini yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranmasına getirib çıxmışdır".

1918-ci il dekabrın 7-də saat 13-də H.Z.Tağıyevin Qızlar Məktəbinin binasında (hazırda Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yer-

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ - DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİNİN DAVAMI KİMİ

dövründə bütün Cənubi Qafqaz ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı tərədilən soyqırımı vəhşiliklərini və onların əmlakının talan olunması məsələlərini araşdırıb cina-yetkarları məhkəmə məsuliyətine cəlb etməkdən ibarət idi. Hökumətin bu qərarı ilə, əsində, müstəqil Azərbaycanın milli təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının əsası qoyuldu. Fövqələde Təhqiqt Komissiyasının yaradılması ilə əlaqədar hökumət məruzə edən xarici işlər naziri M.Hacinski bildirdi: "Artıq dörd aydır ki, Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgeləri quldur dəstələri tərəfindən dağıdır, bolşevik adı altında özbaşına erməni hərbi hissələri və başqaları mülki müsəlman əhalisinin həyatına və əmlakına qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər töredirlər. Eyni zamanda, həmin quldur dəstələrinin təşkilatçıları tərəfindən göndərilən yanlış məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində ictimai fikir tamamilə eks-istiqamətə yönəldilir. Ümumdövlət maraqları, əhalinin zərərçəkən qruplarının mənafəyi hökmən, ele bir təşkilatın yaradılması zərurətini irəli sürür ki, o, aşağıdakılarla məşğul olsun: 1. bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatının aparılması; 2. həmin zorakılıqların töredildiyi şəraitin müəyyən edilməsi; 3. müqəssirlərin aşkar olunması və onların vurduları zərərin ümumi miqdarının müəyyənəşdirilməsi. Bu təşkilat Fövqələde Təhqiqt Komissiyası xarakteri daşımaldır, habelə, bu komissiyanın işinən nəticələri Avropanın əsas dillərində (rus, fransız, alman və təbii ki, türk dillərində) elan edilməli və geniş yayılmalıdır. Bu komissiyanın təşkilinə yubanmadan başlamaq lazımdır, cünki bu gün hadisələrin isti ilə asanlıqla müəyyən edilməsi mümkün olan bir çox işləri - şəxslərin dindirilmesi, fotosəkillərin çəkilmesi və digər əşyayı-dəlillərin eldre edilməsinə - sonradan görmek çətinləşəcəkdir, hətta ola bilsin ki, qətiyyən mümkün olmayaqdır.

1918-ci il sentyabrın 17-də F.Xoyski kabinetinin təşkilindən üç ay sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köcdü. Bakı paytaxt elan olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət dairesi genişləndi.

Qafqazda ilk erməni dövləti 1918-ci ildə Qəribi Azərbaycan torpaqlarında - İrevan xanlığı ərazisində yaradılan Ararat Respublikası olmuşdur. Tarixi Azərbaycan ərazilərdə Ermenistan dövləti yaradan və hədiyyə verilmiş İrevan şəhərini öz dövlətlərinə paytaxt edən ermənilər sovet imperiyasının süqutu ərefəsində və bundan dərhal sonra yeni-yeni ərazilərimi-

İrevan quberniyası ərazisində ermənilərin tərətdikləri ağır cinayətləri araşdırılmış, bu həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. 1919 və 1920-ci illərdə mart ayının 31-i Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən Ümummilli Matəm Günü kimi qeyd edilmişdir. Bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülən soyqırımı və bir əsrən artıq davam edən torpaqlarımızın işğali prosesinə tarixdə ilk dəfə siyasi qıymət vermək cəhdı olmuşdur. Lakin 1920-ci ilin aprelində bolşeviklərin hakimiyyəti qəsb etməsi neticəsində Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işləri yarımcıq qoymuş və nəticədə, Azərbaycan ermənirəs qüvvələrinin dəhşətli soyqırımıının miqyasını dünyaya və beynəlxalq aləmə çatdırıbilməmişdir.

1918-ci il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan xalq könülli dəstələrinin köməyi ilə Bakını azad etdi. Şəhər S.Şaumyanın bolşevik-

racaqları və iki xalqın yaxınlaşmasına dəstək verəcəkləri barədə bildirdikləri vədləri Azərbaycan hökuməti qəbul etdi. Bundan 2 gün sonra - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunduğu gün İrevan şəhəri Ermenistana verildi [Qurbanov A.Skazki armyanskix mudretsov. Baku: Elm və taxsil, 2005, 468 s. , s. 441-442]. Beleliklə, erməni tarixçiləri tarixi saxtalaşdırmağa cəhd etsələr də, bu faktdır - indiki Ermenistanın dövləti tarixi Azərbaycan torpağında formalılaşdırıb. İrevan şəhərinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rehbərliyi 1918-ci ildə Ermenistana hədiyyə edib. İrevan xanlığı əzli Azərbaycan torpağıdır. Ermenilər bu bölgeye qonaq gəlmışlər [Hüseynova İrade. Akademik Ramiz Mehdiyevin "Gorus-2010: absurd teatr mövsümü" adlı fundamental elmi-tədqiqat əsəri ermənilərin əsəsən də, parlament medəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur. Azərbaycanda demokratik qanunvericilik təcrübəsi 1918-ci ildən yaranmışdır. 1918-ci il mayın 28-də yaranmış ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin konstitusiyası olmamışdır, lakin onun fealiyyətində konstitusiya xarakteri daşıyan hüquqi aktlar, qərarlar qəbul edilmiş və Cümhuriyyət bu sənədlərin əsasında fealiyyət göstərmişdir. Artıq 1919-cu ilin axıllarına yaxın parlamentdə 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupun cəmi 96 deputat təmsil edirdi. Bütün partiya fraksiya və qrupları öz fealiyyət proqramları haqqında bəyanatlar verirdilər. Bu bəyanatlarda ümumi bir məqsəd var idi - gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığını, milli və siyasi hüquqlarını qoruyub-saxlamaq Azərbaycan xalqının və hökumətinin digər xalqlar və dövlətlərlə, xüsusiələ, qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələrini yaratmaq və möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu bərqrər etmek, geniş sosial islahatlar həyata keçirmək, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq.

(Ardı var)
İrade Hüseynova,
Tarix elmləri doktoru,
professor, YAP Siyasi
Şurasının üzvü

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün istiqamətlərdə məhsuldar fəaliyyət göstərir, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində quruluşlu işlərini gedikcə daha da genişləndirirdi. Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qırmızı rəngli dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkizgözlü ulduz təsviri olan üçşerqli bayraqla əvəz olundu. 1804-1918-ci illərdə adı Yelizavetpolə çevrilmiş Gəncənin qədim adı özüne qaytarıldı. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verərək demişdir: "Müsəlman Şərqində ilk demokratik cəmhəriyyətin, məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrə və o illər ərəfəsində -XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır.